

PREOSTALI PRIMJERI IZ PREDINDUSTRIJSKOG DOBA

Renesansna mlinica, svilana i najstarije brodogradilište

PRIPREMILI:

Branko Nadilo, Krešimir Regan

Kraljevicu kao naše najstarije brodogradilište osnovao je 1729. car Karlo VI. i ono je kolijevka industrijalizacije i razvitka gospodarstva u Hrvatskoj, a čini se da je sada ipak spašeno od propasti

U prikazima primjera industrijske baštine prvo smo htjeli prikazati one koji su izgrađeni i bili u funkciji, ali i one iz predindustrijskog doba koji još uvijek postoje. Pokušali smo prikazati sve one primjere koji su sačuvani makar u tragovima, ali i pronaći one koji u ovakvim prikazima najčešće promaknu. U potrazi smo polazili od tradicionalnih obrta, a mlinarstvo je svakako jedno od njih. U mlinarstvu se prije pojave parnih strojeva najčešće koristila snaga vode koja je okretala velike kamene kolute i ostataka takvih mlinica ima posvuda u našoj zemlji. Ima ih i u Konavlima, na rijeci Ljutoj, a prema povijesnim izvorima, bilo ih je i u 15. st. Mlinice su postojale i na mnogim našim brdskim

rječicama i potocima na kontinentalnome području, a često se voda i dovodila do mjesta prikladnih za gradnju mlinica, što je inače najrašireniji naziv za vodenice. Ipak, vrlo ih je malo sačuvanih jer su najčešće bile izgrađene od drva koje je stradalo u poplavama i bujicama, ali i u požarima, a trajnosti svakako nije pridonosilo ni dugotrajno močenje u vodi. Zato najčešće nema nikakvih tragova o njihovoj postojanji, možda tek tragovi u nekim branama i pregradama te ljudskom rukom izrađenim prokopima i skretanjima tokova.

Najpoznatije su naše kontinentalne mlinice u Rastokama, ušću rijeke Slunjičke u Koranu, gdje su prve vodenice izgrađene

već u 17. st., a one koje i sada postoje, među kojima su neke i zadržale svoju funkciju, uglavnom su građene u drugoj polovini 19. st. Poznato je da su na velikim rijekama postojali i ploveći mlinovi koji su koristili snagu vode. Takvih je mlinova bilo na svim ravničarskim rijekama, pa se ponegdje pokušavaju i obnoviti, kao što je to slučaj s mlinom pokraj malog mjesta Žabnik na Muri, inače najsvećenijoj točki Hrvatske. Također je poznato da je u primorju, gdje nije bilo vodenih tokova, bilo i vjetrenjača od kojih su sačuvani samo tragovi. Pretpostavlja se da ih je bilo na svim našim otocima, ali i na kopnenome obalnom dijelu, ali o njima najčešće svjedoče tek dijelom obnovljeni ostaci ili toponimi poput Medulina.

Ipak, vodenice su bile najraširenije, a njihovi su tragovi najbolje sačuvani u priobalju i u krajevima gdje je kamen bio uobičajeno, a često i najprikladnije gradivo. Poznate su mlinice na svim dalmatinskim rijekama. Neke poput Radmanovih mlinica na rijeci Cetini, nedaleko od Omiša postale su privlačna izletišta, neke poput mlinica na Roškome slapu i Skadinskome buku na rijeci Krki su u sastavu nacionalnih parkova, a neke su jednostavno samo ruševine kojima danas ne bismo znali ni namjenu da nemaju naziva. Takve su do nedavne obnove bile Gašpine mlinice na rijeci Jadro u Solinu, a takvi su i ostaci mlina u Žaklju pokraj Orehovice na Rječini, nedaleko od Rijeke, jednoj od naših najvećih vodenica, izgrađenog u prvoj polovini 19. st.

Mlinice u Pantanu pokraj Trogira

Ipak, jedna mlinica ili vodenica potpuno odskače, a riječ je o mlinici u maloj močvari Pantan (što je točniji izraz od naziva Pantana koji je u narodu uobičajeniji), istočno od Trogira i zapadno od Divulja, koja je od 2000. godine na pedesetak

Detalj iz Rastoka pokraj Slunja

Pogled iz zraka na močvaru Pantan

hektara proglašena posebnim ornitološko-ihtiološkim rezervatom. Nazivi Pantan i Pantana potječu od latinske riječi pantano koja znači blato, a močvara se razvila na ušću rječice Rike koja ima mnoštvo sprudova i laguna. Postoji doduše i posebno jezero odmah pokraj izvora Rike, čiji se nastanak povezuje uz potres iz 1493. i čija se površina stalno smanjuje. Pantan je stanište 163 vrste ptica (koje se u njemu gnijezde, zimuju ili slijeću za proljetnih i jesenskih seoba), mrjestilište 34 vrste riba (živi ukupno 60 vrsta riba i 12 vrsta rakova), a tamo rastu i 124 autohtone biljne vrste. Neke su i ugrožene, pa je očuvanje te močvare, inače rijetke na istočnoj obali Jadrana, tim važnije. Ljepota zelenog raslinja Pantana posebno se ističe u sivilu okolnog terena, a mnoštvo trske i šaša pravo je bogatstvo za kukce i ptice. I vodeni je svijet specifičan jer je uvjetovan izmjenama plime i oseke te miješanjem morske i slatke vode.

Tamo su mlinice postojale već u prvoj polovini 13. st. te o njima postoje pisani tragovi. Naime, kada je knez Domald potjeran iz Klisa i lišen vlasti, kralj je naredio da mu nitko ne smije pomagati u vezi s mlinicama u Pantanu, gdje je žito mljelo čak dvanaest mlinskih koluta. Domald je inače bio najmoćniji hrvatski velikaš toga doba (podrijetlo mu nije utvrđeno, a pretpostavlja se potječe iz roda Snačića), a bio je i knez Šibenika, Zadra i Splita, no nakon sukoba s hrvatsko-ugarskim vla-

od pljačkaša s kopna i mora. Naime, mlinice su nekada bile česta meta pljački, pa je u toj kuli znala boraviti i stalna vojna posada. Ponegdje se navodi da je sadašnja zgrada izgrađena u 15. st., ali sudeći po vidljivim tragovima renesanse, puno je vjerojatnije da je izgrađena u 16. st. Utvrđene renesansne mlinice izgrađene u srednjem vijeku u močvarnome Pantanu izniman su primjer kulturne i prirodne baštine. Građevinskom cjelovitošću i očuvanošću svojih postrojenja pripada najvrjednijim primjerima predindustrijske baštine na jadranskome prostoru, ali i na području cijele Hrvatske. Ujedno svjedoči o ulozi Trogira u ekonomskoj povijesti Dalmacije toga

Vodeni tok koji pokreće drevne mlinice

darom Andrijom II. (1205. – 1235.) završio je u Pantanu.

Postoje pisani tragovi da su mlinice postojale u Pantanu već u prvoj polovini 13. st. i da je žito mljelo čak dvanaest mlinskih koluta

Sadašnje su mlinice u Pantanu po svemu posebne i neobične jer je riječ o dugoj pravokutnoj zgradi koja u sredini ima kulu na kat, a ona je služila za obranu mlinice

doba kada je na mljevenje žita u Pantan dolazilo mnogobrojno stanovništvo iz okolice, ali i iz Zadra te s otoka Brača, Hvara, Visa i Korčule. Od Trogira su mlinice udaljene dva kilometra, nalaze se u Malome polju ispod brda Krban, usporedno s cestom Split – Trogir. Mlinice su temeljito istražene, a riječ je o renesansnome, iznimnome gospodarskom, stambenom i obrambenom sklopu čija je namjera ponajprije bila mljevenje žita, ali uz mlinove su postojale i stube za valjanje sukna, što je bila i uobičajena praksa. Ispred mlinica i po sredini južnog pročelja bio je izgrađen mali kameni mul, a bio je osiguran i prilaz s kopna.

U mlinicama je uređen restoran i prostor za smještaj

Mlinice u Pantanu izdvajaju se od ostalih sličnih građevina koje su znatno skromnije veličinom i prostornom organizacijom jer su obično skromne i rustične te je teško odrediti vrijeme njihova nastanka. Uostalom, rijedak su primjer staroga gospodarskog zdanja s izraženim stilskim karakteristikama.

Pouzđano se zna da je od kraja 19. st. pa do polovine 20. st. Pantan bio područje koje su nedjeljom rado posjećivale mnogobrojne trogirске obitelji, a nekoliko je mlinova bilo u pogonu sve do kraja šezdesetih godina prošloga stoljeća. Cijeli je kompleks postupno zaboravljen i polako propadao, pa je s vremenom zarastao u šipražje.

Ipak, priča o pantanskim mlinicama ima lijep kraj. Trogirski liječnik dr. Mladen Pavić i njegova supruga Mendiane poželjeli su krajem prošlog stoljeća kupiti mlinice i u to su uložili svu svoju ušteđevinu. Prvo su morali riješiti imovinske odnose jer se oko starih mlinica borilo dvadesetak vlasnika, a mnogi su živjeli izvan Hrvatske. Potom su 1995. krenuli u njihovu temeljitu obnovu prema idejnome projektu splitskog arhitekta Ive Vojnovića, ali i pod zaštitom Konzervatorskog odjela. Obnovu su pomogla hrvatska ministarstva kulture i turizma, Europska unija i talijanska pokrajina Regione Veneto.

Nakon što je riješio imovinske odnose, Pantan je s mlinicama temeljito obnovio trogirski liječnik prema arhitektonskom projektu i pod zaštitom Konzervatorskog odjela

Pokrenuto je i vodeničko kolo na slapu, a prema starim slikama izradio ga je slo-

venski stolar i dugogodišnji prijatelj obitelji Slavko Rožanac. Ostale dijelove izradili su trogirski majstori. Kolo je drveno i teško 1200 kg, s promjerom od 4,8 m, a ima 48 lopatica koje pokreće protok od 8 do 10 m³/s. Izrađeno je i konzervatorsko rješenje cijeloga kompleksa kojemu je vraćen negdašnji izgled.

Mlinice Pantanu danas su mjesto koje rado posjećuju gosti Trogira i Splita, ali i studenti, đaci, znanstvenici, poslovni ljudi, kajakaši... U restoranu se nude hrvatski i međunarodni specijaliteti, a moguće je i smještaj u tri dvokrevetne sobe. Vlasnik Pantana je za restauraciju mlinica i očuvanje bioraznolikosti 2005. dobio nagradu Grada i Turističke zajednice Trogira.

Svilarstvo i zaboravljena kasnobarokna građevina

Svilarstvo je stara kineska djelatnost koja se s vremenom proširila svijetom, a malo je poznato da se svila proizvodila u Hrvatskoj, čak i u 18. st. Naime, Patentom iz 1763. carica Marija Terezija pozvala je "zemaljsku gospodu, oblasti, samostane i općine u mnogim svojim zemljama" da započnu saditi bijele dudove jer njegovo je lišće hrana dudovu svilcu "kojem se ličinka zakukuljuje i pravi svilene kokone". Budući da su klimatske prilike bile povoljne, već sljedeće 1764. Varaždinski ge-

Vijećnica u Bjelovaru u kojoj je nekad bila vojna uprava

neralat uveo je sađenje dudovih stabala, a to je potaknulo i uzgoj dudova svilca i osnivanje svilana na vojno-krajiškome teritoriju. Zahvaljujući tome Bjelovar je uskoro postao jedno od poznatijih središta svilarških manufaktura 18. st.

Tako je već 1785., petstotinjak metara jugoistočno od gradskog središta, krajiška uprava podigla trokatnu zgradu koja će se svojim izgledom što podsjeća na neboder isticati među brojnim jednokatnicama i rijetkim dvokatnicama (zgrade vojne komande i bjelovarsko-križevačke županije). Ne postoje arhitektonski snimci zgrade, već samo jedan crtež zapadnog i južnog pročelja, što ga je, vjerojatno 1920., izradio gradski geometar Antun Margetinac. Postoji i fotografija te iste zgrade, snimljena prije rušenja 1954., koja potvrđuje vjerodostojnost crteža i pruža informacije o njezinu izgledu.

Ti rijetki dokumenti otkrivaju tipično barokno i uravnoteženo zdanje, dakle trokatnu građevinu visokoga i strmoga krovišta trapeznog oblika i zakošenih rubova nad užim bočnim zabatima. Na zgradi se ritmičkim slijedom izmjenjuju istovjetni prozorski otvori na svim pročeljima, a glavni se ulaz nalazi u središnjem dijelu južnog pročelja. Jedini razigrani detalji na pročeljima jesu tri niza plitkih vijenaca, koji su ujedno jedini ukras građevine, ali ističu i etažnu podjelu. Nalazila se, piše u legendi, uz "Strasse nach Mühlendorf und Zdralove" (Mlinovac je istočno predgrađe, a Ždralovi su prigradsko naselje Bjelovara), što odgovara prostoru omeđenome današnjom Rusanovom i Slavonskom cestom, zapravo mjestu gdje je danas parkiralište tvrtke *Elektrometal* d.d. Nema nikakve sumnje da je riječ o svilani jer to i piše iznad glavnog ulaza – "Seiden – Fabrik". Čini se da ju je osnovao major Messina.

O toj nesumnjivo važnoj manufakturno-industrijskoj građevini nema mnogo podataka i spominje se u nekoliko izvora, a sve se svodi na to da je to bila tkaonica i filatorij (sprava za odmotavanje i usukivanje svile) u kojoj je 36 radnica i radnika proizvodilo 888 lakata (bečki lakat 780 mm) raznih svilenih tkanina. Svilana je radila do 1793. kada joj je zbog duga od 710 forinti djelatnost ograničena samo

Svilana na crtežu Antuna Margetinca, negdašnjega gradskog geometra

Jedina sačuvana fotografija svilane

na filatorij za sukanje svilenog prediva i konca, a potom je nakon dvije godine prestala s radom. Poslije je ponovno pro-radila, pa se 1840. isticalo da se u Bjelovaru "izrađuje svilena pređa i tkaju svilene tkanine na četrdeset, a svilene vrpce na dvadesetšest tkalačkih stanova". Poznato je da su joj 1867. vlasnici bili Bijelić i Vojnović. Međutim, tada je naše svilarstvo zbog ukidanja kmetstva i ubrzanog raspada kućnih zadruga, gubitka Lombardije kao najvećeg središta za preradu sirove svile, ali i bolesti dudova svilca te jake francuske, talijanske i japanske konkurencije palo u veliku krizu, a bjelovarska je svilana potpuno prestala s radom.

Naše je svilarstvo potpuno propalo zbog ukidanja kmetstva i ubrzanog raspada kućnih zadruga te bolesti dudova svilca, ali i jake međunarodne konkurencije

Zgrada je promijenila namjenu i postala je husarskom kasarnom, a nakon nekog vremena pretvorena je u svratište koje se popularno nazivalo *Amerika*. Iz nepoznatih je razloga, vjerojatno zbog dotrajalosti, 1954. srušena do temelja. Neki autori nabrajaju sve filande (kako su nazivali filatorije) na bjelovarskome području, pa spominju Đurđevac, Virje, Čazmu i Garešnicu, a Rudolf Bičanić u Bjelovaru navodi čak dvije. Danas ni ta druga više ne postoji, a pretpostavlja se da se nalazila u sjeveroistočnome dijelu grada.

To je uglavnom sve što se zna i o zgradi i o bjelovarskome svilarstvu koje je nesumnjivo bilo dobro razvijeno. O tome su ostali samo neki pisani tragovi i dvije slike – crtež i fotografija. Doduše, položaj svilane ("Seiden Filatorio") označen je na jednome planu Bjelovara iz 1790. koji se čuva u Ratnome arhivu u Beču. Ponegdje se spominje da se u okolici Bjelovara još mogu vidjeti tragovi organizirane sadnje dudovih stabala.

Brodogradilište u Kraljevici

U traganjima za najstarijim primjerima naše predindustrijske i industrijske baštine već smo kao jednu od najstarijih spominjali upravnu zgradu Rafinerije šećera u Rijeci. Ta bi lijepa zgrada, izgrađena 1788., pripadala upravo onim građevinama predindustrijske baštine koje su prethodile i najavile početak industrijskog doba i u Hrvatskoj i u svijetu.

Luka u Kraljevici na crtežu Antuna Matije Weissa

Namjeravali smo je zasebno prikazati u ovome nastavku, no predomisli smo se jer je ta zgrada sada samo dio golemog bloka zgrada koje su izgrađene znatno poslije. Stoga će biti prikazana zajedno sa svim ostalim zgradama pri predstavljanju bogate riječke industrijske baštine. Umjesto nje prikazat ćemo jedan nešto stariji obližnji primjer, naše najstarije brodogradilište i jedan od najstarijih škverova na svijetu – brodogradilište *Kraljevica (Porto Re)*. Brodogradilište je 1729. osnovao car Karlo VI. i ono je svjetska kolijevka industrijalizacije i razvitka gospodarstva u Hrvatskoj.

Pripreme za gradnju nove luke počele su u tajnosti gotovo desetak godina prije. U pripreme je bio uključen Edmund Halley (1656.-1742.), engleski pomorski kapetan te matematičar i astronom, najpoznatiji po kometu koji nosi njegovo ime, ali i Antun Matija Weiss (1661.-1738.), austrijski vojni nadinženjer i graditelj Karoline, ceste između Rijeke i Karlovca koja prolazi kroz Gorski kotar. Potom je 1717. austrijski car i hrvatski kralj Karlo VI. plovidbu Jadranom proglasio slobodnom i tako ukinuo stoljetni venecijanski monopol. Godine 1720. svom je povjereniku Ernstu Deichmannu dao zadatak da pregleda šume i luke i sastavi izvješće u kojem će predložiti mjesto najpogodnije za novu ratnu luku. Odluka je pala na Kraljevicu kao najprikladniju, a car je reskript o gradnji luke, brodogradilišta i arsenala u Kraljevici potpisao 1729. Grad-

nja brodogradilišta i arsenala započela je još iste godine, a u to je bilo uključeno i do 1200 radnika, što je nevjerojatan broj za ondašnje hrvatske prilike. Planove je izradio i radove vodio nadinženjer Weiss, a cijelim je projektom upravljao kontraadmiral Ernst Deichmann.

Gradnja je brodogradilišta i
arsenala u Kraljevici započela
1729., a u nju je bilo uključeno
i do 1200 radnika, što je
nevjerojatan broj za ondašnje
hrvatske prilike

Tijekom radova nastupila je velika gospodarska kriza, pa su radovi 1733. prekinuti zbog gubitka Napuljskoga Kraljevstva i općih ekonomskih prilika. Stoga je 30. listopada 1764. u sklopu širih akcija carica Marija Terezija, kći Karla VI., Kraljevicu proglasila ratnom lukom i odredila

Kraljevica na jednoj staroj razglednici

Kraljevica na slici s početaka 18. st.

da se u njoj smjesti 50 topova, 2000 topovskih kugli i 300 ručnih granata. Nедуго potom izgrađena su i prva dva broda koja nikada nisu do kraja opremljena. Nakon što je 1797. Venecija pripala Austriji, baza ratne mornarice preseljena je u taj grad, pa je krajem 18. st. brodogradnja u Kraljevici gotovo nestala i gradili su se uglavnom brodovi za lokalne potrebe. Brodogradilište *Kraljevica* doživjelo je pravi procvat u tridesetim godinama 19. st., a to je bilo potaknuto dolaskom braće Pritchard, cijenjenih engleskih konstruktora brodova. Oni su pokrenuli gradnju parobroda za ratnu mornaricu, ali i jedrenjaka, kojih je do 1880. izgrađeno čak 60. Treba reći da je 1902. izgrađen i prvi parobrod u cjelosti s čeličnim trupom. Drugi je procvat brodogradilište doživjelo tijekom Prvoga svjetskog rata kada su građeni manji brodovi za austrougarsku mornaricu. Pred sam početak rata u brodogradilištu je radilo oko 900 radnika. No usponi i padovi tog brodogradilišta

nastavili su se i nakon Prvoga svjetskog rata, pa je 1927. proglašen stečaj koji nije završio likvidacijom, već je rješenje pronađeno u povezivanju sa splitskim brodogradilištem u zajedničku tvrtku pod nazivom *Jadranska brodogradilišta*. Prije početka Drugoga svjetskog rata u ondašnjoj je Jugoslaviji bilo 86 brodogradilišta s ukupno 1483 zaposlena, a od toga ih je više od tisuću radilo u zajedničkoj tvrtki.

U Drugom svjetskom ratu u bombardiranjima i miniranjima uništeno je gotovo 60 % brodograđevnih kapaciteta. Ipak, *Kraljevica* je nakon rata rekonstruirana, proširena i osuvremenjena te preimenovala u *Titovo brodogradilište*. Tada je Josip Broz Tito nakon dvadeset godina prvi put došao u brodogradilište u kojemu je nekada radio, čak i organizirao štrajk. Godine 1947. u tome je brodogradilištu prvi put u ondašnjoj Jugoslaviji brod izgrađen tehnologijom zavarivanja.

Razdoblje od 1970. do raspada bivše države bilo je jedno od najboljih u bogatoj povijesti tog brodogradilišta, i to zbog uspješnog poslovanja, ali i nekih drugih poslova poput gradnje rezervoara za potrebe *Inine* rafineriju u Urinju ili čelične konstrukcije mosta preko Rječine i mosta u Bakru.

Sadašnji je naziv brodogradilištu vraćen 1993., a u Domovinskom je ratu obnovljen program vojnih brodova, pa je 1991. izgrađena raketna topovnjača *Kralj Petar Krešimir IV*, a potom 2001. još jedna sličnih karakteristika – *Kralj Dmitar Zvonimir*. Tijekom prošlog desetljeća izgrađeni su neki od najvećih *Jadrolinijinih* trajekata (*Hrvat* i *Juraj Dalmatinac*). Kada je prije nekoliko godina svečano obilježena 280. obljetnica postojanja, izrečena je jedna rečenica koja se često citirala: "Nikada u gotovo tri stoljeća postojanja ni jedan brod izgrađen u Kraljevici nije potonuo". Tada je objavljeno da je od 1977. do 2000. u Kraljevici izgrađeno ili bilo na remontu 1300 brodova, a procijenjeno je da je u brodogradilištu od Drugoga svjetskog rata radilo gotovo 10.000 radnika.

Posljednjih nekoliko godina za brodogradilište u Kraljevici bilo je stresno razdoblje. Prvo je 4. lipnja 2012. objavljeno da Brodogradilište *Kraljevica* prestaje postojati te su Vladinom odlukom o stečaju radnici dobili otkaze i otpremnine. Tako su pro-

Brodogradilište *Kraljevica* u doba najvećeg prosperiteta

stor brodogradilišta i vojni arsenal osnovan davnim ukazom austrijskoga cara postali dijelom naše gospodarske povijesti.

U međuvremenu je glavnina pokretne imovine prodana i odvezena u Brodogradilište *Trogir*, ali su neki radovi, uglavnom oni vezani uz remont, nastavljeni. I onda je poput "groma iz vedra neba" odjeknula vijest: splitska tvrtka *Dalmont* postala je novi koncesionar kopnenoga i morskog prostora kraljevičkog brodogradilišta. Time su osigurani uvjeti za daljnji nastavak brodograđevne djelatnosti te popravka i remonta brodova u kraljevičkome bazenu. Kao i u nekoliko prethodnih navrata, Brodogradilište *Kraljevica* kao trgovačko društvo najvjerojatnije će u sljedećih pola godine biti likvidirano i time će stečaj, koji je počeo u ljeto 2012., biti okončan, no osnovna će se djelatnost nastaviti, ali će je sada voditi *Dalmont*, zajedno s još tri tvrtke koje su uzele u potkoncesiju dio prostora, a riječ je o riječkome proizvođaču plovila *Kvarnerplastici*, kraljevičkome *Vidisu* i tvrtki *Takala* iz Praputnjaka.

Brodogradilište *Kraljevica* na istome mjestu djeluje već gotovo tri stoljeća. Zaista bi bilo prikladno da se povodom te velike obljetnice, kojom se nitko u svijetu ne može pohvaliti, pripremi jedan odgovarajući muzejski prostor u Starom ili Novom dvorcu. Te su utvrde i dvorci Zrinskih u Kraljevici najprikladniji jer su ionako nakon stradanja u Bečkome Novom Mjestu

konfiscirani te često bili u službi arsenala i brodogradilišta, a korišteni su za smještaj uprave, radnika, ali i kao manji pogoni.

Brodogradilište *Kraljevica* teško da može nešto prikazati kao dio industrijske baštine jer su se u luku i stari prostor uvijek unosili novi sadržaji. Dakle preostaju samo luka koja se nije mijenjala i cijeli grad koji je opstao i preživio zahvaljujući svojem brodogradilištu, ali i vjerojatno mnogo sačuvanih likovnih prikaza i dijelova projekata brodskih novogradnja. Nastavit će se

IZVORI

- [1] Babić, D.: Opis Trogira i njegova teritorija s kraja XVI. stoljeća, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, 26 (2012), 26, pp. 9-53
- [2] Medar, M.: Izgled i namjena zaboravljene kasnobarokne građevine u Bjelovaru, Muzejski vjesnik, 9, pp. 18-19
- [3] Kolar, M.: Svilarstvo u Hrvatskoj: Od početka 18. stoljeća do 1945. godine, Dom i svijet, Zagreb, 2007.
- [4] Karaman, I.: Kraljevica – ratna luka i arsenal Habsburške Monarhije (uz 250. obljetnicu "Titova brodogradilišta" u Kraljevici), Radovi 11, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1978.
- [5] Žic, I.: Kraljevica I. dio, Sušačka revija (2009), br. 68 – <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=68&C=22>
- [6] Žic, I.: Kraljevica II. dio, Sušačka revija (2010), br. 69 – <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=69&C=21>